

XIMO ESPINÓS

Rafael Chirbes, novel·lista valencià

Rafael Chirbes (1949-2015) s'ha erigit com una de les figures més destacades del panorama novel·lístic espanyol dels darrers anys. Tot i que anteriorment ja gaudia d'un prestigi sòlid, assentat especialment en el reconeixement internacional de les seues traduccions, la publicació de *Crematorio* (2007) i *En la orilla* (2013), premiades amb els màxims guardons institucionals —de la crítica per a les dues i nacional per a la segona— van suposar la seua consagració definitiva dins del camp literari espanyol. Novel·lista amb fama d'incòmode pel qüestionament del relat oficial sobre la *modèlica transició*, màxim representant de l'anomenada novel·la social, la seua mirada lúcida i sense concessions i el seu estil depurat, líric i incisiu alhora, l'han convertit en un autor imprescindible per a comprendre la societat espanyola dels darrers anys. La recepció crítica de Rafael Chirbes ha resseguit detalladament totes aquestes qüestions. Tanmateix, hi ha un aspecte que no ha rebut l'atenció que caldria. Ens referim a la important presència de la realitat valenciana en la seua obra. Com és ben sabut, Rafael Chirbes, va nàixer a Tavernes de la Valldigna, i tot i que emigrà a terres castellanes als vuit anys —al col·legi d'orfes de ferroviaris d'Àvila en primer lloc, Lleó i Salamanca després, i en últim terme Madrid, on cursà estudis universitaris i residí durant molt de temps—, mai no perdé el contacte amb la seua terra, a la qual retornava cada estiu per retrobar-se amb la família. Dénia, on vivia la mare i la germana, i abans havia estat la llar dels avis paterns, era el seu

Joaquim Espinós (Benilloba, l'Alcoià, 1962) es professor del Departament de Filologia Catalana de la Universitat d'Alacant i escriptor. Autor, entre altres d'*Història d'un entusiasme. Nietzsche i la literatura catalana* (Pagès, 2009). El seu darrer llibre és *El bosc i la casa* (Bromera, 2020)

lloc de referència. Els vincles amb les terres valencianes es refermà quan l'any 1999 deixà el poble de Badajoz on va viure dotze anys —Valverde de Burguillos— i s'establí a Beniarbeig, a la Marina Alta. Aquest retorn tindrà un impacte indubtable en les seues darreres obres.

Rafael Chirbes s'engloba dintre de la llarga nòmina d'escriptors valencians —Azorín, Blasco Ibáñez o Gabriel Miró hi haurien de figurar en un lloc destacat— que escrigueren en castellà a causa de les anòmales circumstàncies socio-lingüístiques en què ha hagut de sobreviure el valencià fins no fa tant. Era aquest un fet que l'autor de Tavernes de la Vallidigna lamentava, tal com va expressar en diverses ocasions, la darrera en l'entrevista que li va concedir el mateix any de la seua mort al seu amic Josep Bertomeu per a la revista *L'Espill*: «Com a tanta gent de la nostra generació, a mi ningú no em va proporcionar cap llibre en valencià durant la primera infància. Més bé fou al contrari. A l'escola teníem prohibit parlar-lo. Hem estat una generació analfabeta en llengua materna». Aquesta anomalia resulta encara més evident si tenim en compte que bona part de la seues novel·les, i especialment les que li han valgut més reconeixement, s'ambienten a la comarca de la Marina Alta, i aborden un tema tan valencià com l'especulació urbanística i el seu corol·lari de corrupció política i moral. Podríem dir que la presència de la realitat valenciana en la seua obra s'intensifica amb el pas dels anys, de manera paral·lela a la seua trajectòria biogràfica. En conjunt, doncs, els referents valencians resulten imprescindibles per a comprendre la seua producció. En aquest paper voldríem resseguir-ne els aspectes que considerem més rellevants.

La primera presència valenciana en les novel·les de Rafael Chirbes la detectem en la *nouvelle La buena letra* (1992). Hi resulta evident, com en moltes altres obres seues, la inspiració autobiogràfica. El poble natal apareix literaturitzat amb el nom de Bovra. L'argument se centra en les penúries d'una família de perdedors de la guerra civil, i en la manera diversa com els seus integrants afronten la derrota. Uns ho fan amb dignitat, en coherència amb als seus ideals; altres els traeixen i claudiquen davant dels vencedors. El topònim de Bovra reapareixerà a la novel·la *La larga marcha* (1996) i en *El año que nevó en Valencia* (2017). Pel que fa a la primera, els diferents espais geogràfics que recorren els seus personatges remetent als viscuts pel mateix Chirbes: Àvila, Lleó, Salamanca, Madrid, la Corunya, Badajoz... Un dels protagonistes, Raúl Vidal, és peó ferroviari, i el seu germà és empresonat després de la guerra a Alcoi. Al cap de tres anys el germà ix de la presó i aviat renega del seu passat republicà: s'apropa als vencedors i es casa amb la germana d'un ric empresari. Les traïcions dels vençuts als seus ideals, ja ho diu Alfons Cervera al

pròleg de la versió en català de *La buena letra*,¹ és el tema principal de les novel·les de Chirbes. Un altre dels personatges de la novel·la és Vicente Tabarca, un metge madrileny depurat, que recorda de manera obsessiva, en el ferotge Madrid de la postguerra, l'espera infructuosa d'un vaixell que el traguera de l'infern en què s'havia convertit el port d'Alacant al final de la guerra. Chirbes dedica algunes pàgines a aquell episodi, potser en homenatge al *Campo de almendros* del seu admirat Max Aub. El destí de Vicente Tabarca passa després, com el de tants altres, per la reclusió al camp d'Albatera i les presons de València i El Dueso, a Santander. *El año que nevó en Valencia*, per la seua banda, és un breu relat memorialístic que narra un episodi familiar de la infància de Chirbes; el viatge iniciàtic des de Bovra a el Cap i Casal del xiquet que Chirbes feu per visitar uns familiars l'any 1956.

Un esquema argumental que es repeteix sovint en les novel·les de Chirbes és el de l'emigració a Madrid des de terres valencianes. El trobem en *Los disparos del cazador* (1994), *La caída de Madrid* (2000) i *Los viejos amigos* (2003). *Los disparos del cazador* focalitza la figura de Carlos Císcar, un constructor sense escrúpols fill d'un mestre represaliat que, com s'esdevenia en les novel·les anteriors, traeix els seus en casar-se amb la filla d'un empresari franquista en Misent —és la primera volta que Chirbes fa us d'aquest topònim— i prosperar després a Madrid gràcies a les oportunitats de negoci que la corrupció del règim oferia. El record del xalet de Misent es tenyeix de melancolia, en tant que espai marcat per la mort de la seua muller i pel distanciament progressiu dels seus fills. Trobem un eco del protagonista de *Los disparos del cazador* en un dels personatges de *La caída de Madrid*, José Ricart, que emigra de València a la capital de l'estat en plena postguerra i s'enriqueix també a l'ombra del règim. En algun moment recorda la seua infància valenciana, així com la proclamació de la República, amb la qual, abans de passar-se a la Falange, simpatitzava. En *Los viejos amigos* els emigrants són un grup d'amics d'ideologia comunista, tot cercant l'anonimat i la llibertat que al poble els eren negades. Trenta anys després, ja en plena democràcia, es tornen a reunir, i de nou emergeix la traïció als principis que havien guiat la seua joventut. Dénia s'hi connota amb apreciacions contradictòries: refugi, paradís perdut, provincianisme, corrupció i depredació urbanística, epítom, al capdavant, de la deriva de la societat espanyola en el trànsit de la dictadura a la democràcia.

El 2007 Rafael Chirbes publica *Crematorio*, la novel·la que li valgué el reconeixement i la popularitat —amb la col·laboració de la sèrie televisiva— que fins aleshores se li havia negat. Passà de ser un autor de culte a ser un autor àmpliament

| ¹ *La bona lletra*, traducció de Carles Mulet, Gandia, Lletra Impresa, 2018

reconegut. De nou, com s'esdevenia amb *La buena letra*, l'ambientació és totalment valenciana, ara amb la fantàpolis de Misent, que havia introduït en *Los disparos del cazador*. Emblema de les ciutats turístiques valencianes —amb la ciutat de Dénia com a referent més plausible—, és a Misent on el constructor Rubén Bertomeu ha amassat la seua fortuna immobiliària, basada en l'urbanisme salvatge i en la col·laboració de la màfia russa. La mort de Maties, germà de Rubén, desencadena tota la trama. Maties ha volgut salvar una parcel·la del territori, i s'ha retirat a la muntanya, a Benalda —Beniarbeig?— a conrear la terra. Rubén, com tants altres personatges de Chirbes, ha perdut els principis pel camí, i Maties li ho recorda. En una conversa amb Federico Brouard, escriptor que inevitablement evoca el mateix Chirbes, Maties descriu inapel·lablement la situació:

Dices que quieres irte de Misent, pero que no sabes adónde. Qué han hecho con todo, te lamentas, enseñándome las grúas que se levantan junto al mar, las que sigues viendo desde tu casa. Te digo: No es mal tema para una novela. La guerra del fin del mundo. O sencillamente, el fin del mundo.

En la orilla, publicada el 2013, clou la presència valenciana en la novel·lística de Chirbes. Ací Misent esdevé Olba, poble petit de filiació molt més senzilla, i el protagonista no serà un constructor d'èxit, tot i que la seua presència planarà sobre la trama, sinó Esteban, el propietari arruïnat d'una fusteria. Al voltant de la seua figura orbitaran una munió de personatges: els empleats, principals damnificats per la fallida de les empreses de construcció; els amics, triomfadors i sobrats, son pare, malalt d'alzèimer, represaliat de la guerra civil; Liliana, l'assistenta colombiana, per qui sent un afecte paternal, i un llarguíssim etcètera on es troba representada bona part de la societat. Tal com s'esdevenia en *Crematorio*, Chirbes hi fa servir algun element del thriller. Si allí era la relació amb la màfia russa i el món de la prostitució, en aquest cas serà la troballa d'uns cadàvers a la marjal, símbol perfecte de la putrefacció de la societat que en viu a tocar. En un dels personatges, Francisco, Chirbes projecta irònicament la seua condició d'escriptor, tot capgirant-ne la biografia. Aquest fragment la resumeix admirablement:

[...] porque el estatus de su familia se consideraba elevado en el pueblo, pero de un modo más bien confuso; del origen de esa posición (papá-falange: pistola, requisas, mercado negro, saltos por los peñascales detrás de los peñascales, detrás de famélicos espantapájaros cubiertos de harapos) resultaba conveniente no hablar con la media docena de familias acomodadas por herencia, por tradición, las llamadas buenas familias de toda la vida de Olba.

Com hem pogut observar, la temàtica valenciana té una importància creixent en les ficcions de Rafael Chirbes, que va de l'evocació dels orígens familiars i la trajectòria biogràfica al protagonisme absolut en les dues darreres novel·les. Però la informació sobre el tema restaria incompleta si no rastrejàrem també les reflexions que va dedicar-hi en els seus diaris i en la seua obra assagística.

El 2021 Rafel Chirbes va publicar el primer volum del seu diari, *A ratos perdidos*. Especialment rellevants són, per al tema que ens ocupa, els comentaris que dedica a la llengua i la literatura catalana. Chirbes hi demostra tenir-ne, com en d'altres ocasions —l'esmentada entrevista amb Josep Bertomeu— un bon coneixement. Ens interessa especialment la part del diari posterior a la seua arribada a Beniarbeig, el 1999. El retorn a un poble valencianoparlant li suscità una sèrie de reflexions sobre la contradicció íntima d'escriure en una llengua i parlar en una altra. A partir de la lectura de *El mut de la Campana* de Josep Lozano, reflexiona sobre la felicitat que deu produir escriure en una llengua materna marginada, «el plaer psicoanalític de nadar en el líquido amniótico de la lengua materna» que a ell, valencianoparlant que escriu en castellà, li és negat. Suposa que el fet de tractar-se d'una llengua amenaçada deu acréixer aquest plaer, que deu anar acompanyat d'un cert estranyament davant de la conversió de la llengua popular en llengua literària. Com a contrapartida, argumenta que el fet d'escriure en una llengua diferent a la materna, i que el canvi lingüístic es produïra aviat, l'immunitza contra l'excés sentimental en què sovint s'incorre en les evocacions infantils lligades a la terra, la gent i el paisatge que ens han vist créixer.

Al capítol «De lugares y de lenguas» d'*El novelista perplejo* (2002), Chirbes recalca la sobredeterminació ideològica d'aquest conflicte lingüístic, en tant que el castellà és la llengua dels vencedors, dels opressors, i que està «contaminado por el Siglo de Oro, por los mayúsculos vocablos de Dios, Patria y Honor». Aquesta contradicció íntima el neguiteja —«algo que me desazona»—, i el fa fins i tot dubtar de l'eficàcia testimonial de la seua obra, si les novel·les que transcorren en part en els paisatges de la seua infància —*La buena letra*, *Los disparos del cazador*, *La larga marcha*, a les quals podríem afegir les posteriors *Los viejos amigos*, *Cre-matorio* i *En la orilla*—, «ayudarán a trazar el mapa [...] de este país o si estarán emborronándolo». I això, en un escriptor com ell, que ha fet de la vivisecció de la realitat la seua divisa, no és una preocupació menor.

El País València, i en especial el seu poble Tavernes, representen, per damunt de tot, l'enyor d'una infància mutilada per la prematura mort del pare i la consegüent emigració castellana. Aquesta idea prolifera en altres textos seus. Així en

Mediterráneos, en el capítol titulat precisament «Añoranza de alguna parte», Chirbes recorda la lectura que, sent encara xiquet, va fer de les pàgines d'*Arroz y tartana* en què Blasco Ibáñez descriu el mercat de València. La sensualitat i abundància de la descripció contrasta amb l'àrida espiritualitat castellana: «Leí las páginas de Blasco en una ciudad castellana, y me trajeron, quizá por vez primera en la vida, un sentimiento que luego me ha acompañado en tantas ocasiones: la añoranza de pertenecer a alguna parte».

Tanmateix, i retornant al seu diari, la calidesa que provoca en ell el retrobament amb la terra i la llengua materna es refreden ràpidament. Ho manifesta en l'entrada dedicada a les festes de Beniarbeig.

Viven satisfechos en su deriva hacia lo peor. Allá ellos. Al principio me sedujeron las palabras de la lengua materna, el tono de voz, los cuerpos que eran cuerpos que parecían sacados del pozo de mi infancia, cierta manera de estar en el mundo, pero no he tenido tiempo para hacerme la ilusión de que recuperaba algo de ese brillo, de que volvía a él. Lo que el amago de convivencia aquí me ha echado a la cara es el conjunto de razones por las que nunca quise vivir en esta puta tierra.

Poc després perfila el perquè de la seua ràbia:

Qué respeto puede merecer un pueblo que ha convertido el paraíso que le regalaban (lo era en su pobreza, lo conocí) en un albañal infecto. Se han follado a los ángeles que ha mandado el Señor. Les queda tragarse la lluvia de fuego, que donde estuvieron (donde están) quede solo una negra y maloliente mancha, entre bituminosa i azufrada.

Al capítol «El tamaño de las cosas», inclòs dins de *Mediterráneos*, torna sobre el tema. Per a ell, la Marina Alta constitueix el seu

particular metro de platino e iridio con el que medir el tamaño y también la calidad de lo existente [...]. En un tiempo lejano, el tamaño de estos olivos, naranjos, viñedos, almendros y algarrobos, alterado de vez en cuando por un bosquecillo de pinos y eucaliptus, sobre el que emergen la elegante flecha de una araucaria y el tejado de un viejo caserón, se me ofrecen como la medida correcta del entorno humano, y el ritmo pausado, ya al mismo tiempo industrial, de la vida de los hombres de esta comarca, el que debía mantener para acabar convertido en pequeño, saludable y longevo dios.

El paradís, però, ha sucumbit a l'epidèmia de la depredació urbanística, i no pot evitar fer còmplices d'aquesta profanació els homes que l'habiten. És de la ràbia contra aquesta suïcida profanació d'on naixen les seues obres cimeres: *Crematorio* i *En l'orilla*. Una magnífica venjança literària.

I si hi ha una ciutat que simbolitza com cap altra l'urbanisme salvatge, aquesta és Benidorm. A *Mediterràneos* li dedica un capítol —«Desde el estado de bienestar»— que podríem qualificar de sorprenent, pel seu to desacomplexat i pragmàtic. En compte de lamentar la desaparició del Benidorm primigeni, s'esmerça a dissecar, des de la talaia privilegiada d'un hotel enfront del mar, «la etiología del hombre en la era postindustrial» i a reflexionar sobre la seua «renovada vacación de mamífero migratorio». Com si d'un capítol de *National Geographic* es tractara, observa els costums dels jubilats que hi acudeixen en onades imparables des de tot Europa, com les falenes a la llum, amb una obstinada voluntat de gaudir dels darrers anys de vida, «conservados por el celofán protector del sol, por la belleza innegable de aquella luz que les quitaba el miedo de saber que había una sombra que los esperaba escondida detrás de la esquina». Benidorm s'ofereix generós i hospitalari per a tots ells, com a emblema de l'hedonisme i la superficialitat postmoderna. A Benidorm, conclou Chirbes,

todo es modesta y exactamente lo que es, nada se adorna con un discurso ideológico que acreciente sus plusvalías, y la más pura intrascendencia se manifiesta con irreprochable impudor y se ofrece a unos precios fuera de competencia, prolongando sin solución de continuidad lo que aparece del otro lado de la pantalla del televisor en gozoso cumplimiento del Estado de bienestar.

Acabem ací aquesta lectura, en clau valenciana, de l'obra de Rafael Chirbes. Tant en les seues novel·les, com en els seus assajos i diaris, Rafael Chirbes ha estat un dels que millor ha ficcionat la història i la societat valenciana recent. Un dels seus més lúcids cartògrafs. La postguerra, la transició i la crisi econòmica en què vivim instal·lats troben a les seues pàgines una translació irrenunciable. En aquest paper preteníem tan sols recordar-ho, i retre-li, de passada, el merescut homenatge. ☺